

Бойченко С. Погребальная практика Чернигова и пути их реализации в конце XVIII – XIX вв. (по материалам дел Черниговской духовной консистории)

В статье исследована погребальная практика Чернигова в контексте регламентации российским законодательством погребальной сферы в конце XVIII – XIX вв. На основе материалов дел Черниговской духовной консистории определены узловые проблемы погребальных практик и пути их решения.

Ключевые слова: погребальная практика, законодательство, духовная консистория, традиция, церковь, полиция, ответственность, Чернигов.

Boychenko S. The burial practice of Chernihiv and way of their realization of 18–19 centuries (after materials of Chernihiv Clerical Consistory matters)

Chernihiv burial practice in the context of burial sphere regulation by Russian legislation in the end of 18 – 19 centuries are investigated in the article. The key problems of burial practices and the ways of their decision are defined on the basis of Chernihiv clerical consistory materials.

Key words: burial practice, legislation, clerical consistory, tradition, church, responsibility, Chernihiv.

[надійшло до редакції: 21.10.2014 р.]

УДК 94(477.51):339.17«16/17»

Наталія ЖЕЛІХІВСЬКА
(Батурин)

Стаціонарна торгівля в Батурині у XVII–XVIII ст.

Соціально-економічний розвиток Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. неодноразово привертав до себе увагу дослідників. Їхні розвідки вилилися у чималу кількість праць, що висвітлюють ті чи інші аспекти даної тематики, або дають характеристику періоду в цілому. Одним із перших був О.Ф. Шафонський («Черниговского наместничества описание...»). Розкриває соціально-економічний розвиток краю український історик О.М. Лазаревський («Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский»). Цінним у цьому плані є археографічне видання «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.» під редакцією П.К. Федоренка. Даній проблематиці присвячені праці О.О. Нестеренка, О.С. Компана, І.О. Гуржія, Г.К. Швидько, П.В. Пирога, М.Є. Слабченка й інших.

Українські міста XVII–XVIII ст. були важливими торговельними центрами. Майже все міське населення було зайняте ремеслами, промислами чи торгівлею. Батурин, відновлений поляками у 1625 р., незабаром перетворився на важливий торгово-економічний центр, який приваблював купців і поселенців. З березня 1669 р. до листопада 1708 р. Батурин був столицею Лівобережної України, це квітуче місто було резиденцією трьох гетьманів: Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. З відновленням гетьманства в 1750 р. за К. Розумовського Батурин знову стає столицею України. У ті часи він належав до числа поселень міського типу з розвинутими ремеслами й торгівлею. Переважна частина населення поєднувала ремісництво і торгівлю із землеробством.

Статус міста і його вигідне географічне розташування дуже позитивно відобразилося на зайнятості населення Батурина, а особливо на торгівлі. З Переписних книг 1666 р. відомо, що «в городе Батурине <...> торговых людей 15 дворов», тобто 4 % всіх дворів жителів міста, що свідчить про значення та масштаби місцевої торгівлі [1, 70]. З «Відомості про майно, що належало І. Мазепі, та населення Батурина 1726 р.» дізнаємося, що навіть після зруйнування Батурина у листопаді 1708 р. місто «живе»: всього 535 дворів, з них 127 дворів ремісників та 17 «торговых, которые торгуют мелочным товаром для своего пропитания» [2, с. 308].

У XVII – на початку XVIII ст. головною торговою магістраллю Батурина була вулиця, яка вела від Київської брами до головного храму міста – собору Живоначальної Трійці. За традицією тут мала бути центральна міська площа, на якій проводилися торги. В ході археологічних розкопок було встановлено, що ця територія була незабудованою, на ній зафіксовані численні знахідки монет. Торговельними днями в Батурині були понеділок і п'ятниця [3, с. 72]. Понеділок вважався одним із несприятливих днів для більшості ремесел, у який воліли не починати нової роботи. Тому в понеділок торгували, а не займалися ремеслом.

Важливе місце в системі внутрішньої торгівлі займали ярмарки. Значення їх полягало в тому, що вони були своєрідними артеріями розподілу товарів по різних містах, містечках, селах і хуторах. Вони також сприяли розвитку постійної торгівлі. На ярмарках купці запасалися на тривалий час товарами для подальшого продажу їх в своїй крамницях, а також для ресторацій, харчевень тощо. За документами 1666 р. у Батурині проводилися 3 ярмарки на рік: «мая в 9-й день на память Чудотворца Николы, другая ярмарка августа первый день на праздник Происхождения чеснаго животворящего креста Господня, третья ярмарка бывает октября 26-го дня на память великомученика Димитрия Солунского» [4, с. 27]. У XVIII ст. в Батурині уже відбувалося 5 ярмарків – «выгодные для жителей его, благодетельны для окрестных сел – они оживляют сельское хозяйство». Найбільше їх відбувалося навесні, в дні Великого посту: «Похвальная – бывает в пятую неделю Великого Поста; Скотная – бывает на второй неделе Великого Поста». Також ярмарки проводились восени – «Димитриевская – бывает 26 Октября», влітку – «Маккавеевская – бывает 1 Августа» та взимку – «Николаевская – въ Декабре месяце» [5, с. 166].

Оскільки ярмарки відбувалися кілька разів на рік, а торги – раз чи двічі на тиждень, забезпечити жителів усім необхідним на кожен день вони, звичайно, не могли. Значна частина міських жителів не мали достатньої кількості грошей, щоб придбати продукти на кілька днів, або ж необхідних умов для їх зберігання (особливо в літній період). Задовольнити щоденні потреби мешканців чи гостей міста могла лише постійна торгівля, яка в міру розвитку товарного виробництва набувала дедалі більшого значення. Наявність стаціонарних торгових споруд у місті була зовнішнім показником ступеня його економічного розвитку, показником значення цього міста як торгового центру.

Стаціонарні торговельні заклади за призначенням поділялися на лавки, амбари, ятки та шинки. Постійною торгівлею займалися різні верстви населення, насамперед купці, міщани та козаки.

Лавки були невід'ємною та вельми характерною рисою повсякденного життя міських жителів і основним видом стаціонарної роздрібно торгівлі. У них продавалися рі-

зноманітні продовольчі (продукти землеробства, садівництва, бджільництва) та промислові (продукція ремесел, промислів і мануфактур) товари.

На той час в Батурині широкого розмаху набули гончарство, килимарство, бджільництво, млинарство, виготовлення кахлів, цегли та свічок і такі промисли як винокуріння, медо- та пивоваріння. Продаж останніх давав прибутку значно більше, ніж продаж хліба.

Велике значення для розвитку Батурина мало розташування його на березі р. Сейм. Це досить зручний торговий шлях, яким користувалися в усі часи. В період перебування в місті гетьманської резиденції водний шлях використовувався для перевезення будівельних матеріалів. Місцеве населення ловило багато риби, і не лише для власних потреб, але й на продаж. Так, «хутор подданого К.Г. Разумовского Якіма Кавуна <...> пропитание его состоит <...> рыб ловит на Сейме сетками, вятерами и продает оные в Батурине»; «хутор его сиятельства К.Г. Разумовского <...> прибилъ имеет от риболовле; рыбу он ловит небольшими судами в реки Сеймъ и озерахъ его сиятельства и продает оную в Батурине» [6, с. 415]. Також рибачьким промислом займався й хутір батуринської козачки Денисихи; виловлену його мешканцями рибу також продавали в Батурині.

До Батурина на торги приводили худобу «два хутора при урочищи Ципкен», з с. Митченки та с. Стрільники [6, с. 414].

Займалися батуряни також чумакуванням: «отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возвратясь, развозят в города Короп, Новые Млины, Ромен, Гадяч, Миргород, Пирятин, Переяслав и в монастыр Густинский для продажи и в городе Батурине торгуясь» [1, с. 228].

Значну частину товарів, які пропонувалися для продажу в місті у другій половині XVIII ст. становили тканини власного виробництва і привізні. Тканини власного виробництва поділялися на ті, що вироблялися на фабриці Розумовських і ті, що були виготовлені кустарним методом у домашніх умовах. Для продажу фабричних тканин був «устроен особый магазин, из которого сукна выпускаются на вольную продажу» [1, с. 226]. Великим попитом у торгових закладах користувалися різнокольорові фарби для тканини. Вони також були як привозні, так і власного виробництва. Тканину «окрашивают в различный цвет: синий, красный, зеленый, серый, коричневый, фиолетовый» [7, с. 35].

За «Описом Батурина з переписом населення, що відійшли до К. Розумовського» (1760) відомо, що в місті були торговельні «лавки, которыми разного звания люди владеют с окладу». Це 11 лавок «с мелочным товаром», 16 – рибних і 11 м'ясних [1, с. 187].

У 1779–1781 роках у Батурині вже налічувалося «лавок шинковых 42, крамных 9, мясных 10» [6, с. 410]. У лавках продаються «с мелочных товаров холст, заполоч (нити для вишивання), платки бумажные и набойчатые, пестрая крашанина и съестные вещи» [6, с. 411].

Лавки зазвичай були дерев'яні або глинобитні, що розміщувалися рядами по декілька обабіч одна одної. Заможні мешканці могли собі збудувати навіть кам'яне приміщення.

Окрім уже згаданих стаціонарних приміщень, торгували також із власних садиб «горячим вином, медом и пивом, а иние обходятся ремеслами портническим, сапожническим да резницким» [1, с. 228].

Доволі поширеною була така форма торгівлі, як шинкарство. Традиційними напоями, що продавалися в шинку були горілка, вино і пиво. Поруч з алкоголем продавали

яйця, рибу, раків, хліб, часом можна було купити молоко, сметану, сир і масло. В XVII–XVIII ст. шинки були осередками спілкування, обговорення новин, харчування і навіть ночівлі, оскільки вони ще слугували своєрідними постійними дворами. Це була звичайна сільська хата, яка складалася з двох чітко розділених сіньми приміщень: корчми і житла. Корчма стіною ділилася ще на два приміщення: в одному був шинок із прилавками, у другому – один або два масивні столи зі стільцями, де відвідувачі могли відпочити й розважатися. Одне з таких приміщень до 70-х років XX ст. знаходилось на території Цитаделі, в самому центрі Батурина [9, с. 2].

З перепису населення та земельних угідь Батурина 1750 р. відомо, що у Батурині були «шынковие двори, в которых продаются напитки»: «двор на торгу по большой дороге», «на проезжей большой столбовой дороге строения», «двор, прозвимаемой Кухарский» та двір біля м'ясних лавок [1, с. 139]. Відомо, що шинки були «придворние и церковные», також були й приватні «в удовы Семянихи Потаманки посполитой шинковая комара; посполитого Якова Будника лавка и комора шинковая; на двух местах посполитых Герасима Цибы и Дениса Емельянова посполитых Дениса Светличного хата шинковая с коморою и ледовкою». Звичайно ж був «гетманский шинковый двор, на нем строения: светлица с комнатою, ледник, на леднику амбар с чуланом, походной погреб <...> ныне шинкует Максим Хоруженко» [1, с. 189].

У 1747 р. в батуринського сотника Дмитра Стожка на вулиці Київській був шинок [10]. У березні 1751 р. батуринські міщани скаржилися гетьману К.Г. Розумовському, що Д. Стожок самовільно переніс міський торг зі старого місця ближче до свого шинку. На думку місцевих торговців, це мало завдати їм значних збитків [11]. У відповідь на це сотник у рапорті до гетьмана вказав, що він насправді переніс торги не заради власної вигоди, а на прохання мешканців Батурина, адже, за його словами, на старому місці «торги собираются мелкие, да и те на три части, с коих едно тесное и грязное, да й деревом для строения города Батурина по необходимости завалено. А другое на большом тракту на самой дороге, кои место между тесными жилиями, под соломяною кровлею, положение свое имеют. В силе же указа в немалой от пожарного случая опасности, будучи во прекращение чего из тех двоих мест, в третьем торговом пространном во время весни и осени сухом месте пред канцеляриєю сотенною торгу собиратись дозволил» [12].

Під час археологічних досліджень у Батурині в 2004 р. на місці перетину вул. Партизанської та 1-го Партизанського пров. було розкопано велику будівлю на підкліті. В її заповненні було виявлено уламки понад 100 керамічних келихів, уламки макітер, горщиків, сковорідок, кахлів, уламки скляних кварт, бокалів і численні кістки тварин кухонного походження. Це дозволяє висловити припущення, що ця споруда була корчмою XVII ст. [13, с. 127.]

У 2008 р. у центрі міста на території Фортеці археологами було також розкопано будівлю, заповнення якої представлене уламками керамічного посуду та значною кількістю скляних посудин, оплавлених у вогні. Скляний посуд представлений уламками круглих, овальних, квадратних, ребристих і багатокутних пляшок різного розміру. Були виявлені скляні кружки, склянки і навіть чарки на тонкій ніжці, круглі віконниці від інтер'єру споруди. Враховуючи багате як для житла заповнення, цю споруду також можна інтерпретувати як корчму або шинок [14, с. 47].

Шинкуванням займалися й монастирі, бо практично при кожному з них були свої винокурні. Так, в описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) описується Батури́нський Миколо-Крупницький монастир і «при семь монастире <...> винокуреной заводъ, вино цедиться изъ своего хлеба и леса, и употребляется часть онаго на монастирь, а другая отсилается въ деревне онаго монастиря для шинкованья» [6, с. 412]. За порівняно низької собівартості винокурне виробництво в монастирі давало досить високі прибутки. Так, у 1757 р. на виробництво 2 куф горілки було витрачено 13,55 руб., а продавали її за 28 руб. [15, с. 190].

Але якщо в 1781 р. в Батурині нараховувалося 61 торговельний заклад (у т.ч. 42 шинки), то на початку XIX ст. в містечку постійно працювало тільки 6: в одній торгували красними товарами, у двох – бакалійними, ще в трьох – дрібними товарами [5, с. 167].

Таким чином, стаціонарна торгівля у Батурині в XVII–XVIII ст. набула помітного розвитку. Це було викликано змінами у сільському господарстві, ремеслі та мануфактурному виробництві. Місто перетворилося у центр товарного виробництва, де крім ярмарків і торгів з'явилася велика кількість постійних торговельних закладів, що повсякденно забезпечували населення харчовими та промисловими товарами.

Джерела та література

1. Бату́рин: сторінки історії : Збірник документів і матеріалів ; вид. 2-е, доп. – Чернігів, 2012. – 882 с.
2. Мазепина книга / Упор. та вступ. ст. І. Ситого. – Чернігів, 2005. – 524 с.
3. Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 54–82.
4. Переписні книги 1666 року. – К., 1933. – 423 с.
5. *Исаенко М.* Бату́рин, местечко Черниговской губернии / М. Исаенко // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 22. – С. 165–167.
6. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / під ред. П.К. Федоренка. – К., 1931. – 592 с.
7. *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштейна и князя И. М. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 29–49.
8. *Кіяшко Л.* Корчма / Л. Кіяшко // Слово «Гетьманської столиці». – 2007. – № 7. – С. 8.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 294 зв.
10. Там само, спр. 10745, арк. 2.
11. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 427, арк. 2–3.
12. *Ситий Ю., Васюта О.* Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Бату́рин, Бахмацького р-ну, Чернігівської області в 2004 р. – Чернігів, 2005. – Т. I. – 209 с. // Науковий архів Інституту археології НАН України.
13. *Ситий Ю., Васюта О.* Науковий звіт археологічних досліджень в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Бату́рин, Бахмацького р-ну, Чернігівської області в 2005 р. – Чернігів, 2006. – Т. I. – 242 с. // Науковий архів Інституту археології НАН України.
14. *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVII ст.). – К., 2008. – Ч. I. – 240 с.

Желіхівська Н. Стаціонарна торгівля в Батурині у XVII–XVIII ст.

Розглядається розвиток стаціонарної торгівлі в Батурині XVII–XVIII ст. та її роль в економічному житті міста.

Ключові слова: Бату́рин, торгівля, лавки, торги, шинок, комора.

Желиховская Н. Стаціонарна торгівля в Батурині у XVII–XVIII вв.

Рассматривается развитие стационарной торговли в Батурине XVII–XVIII вв. и ее роль в экономической жизни города.

Ключевые слова: Бату́рин, торговля, лавки, торги, каба́к, кладовая.

Zhelihivska N. Permanent trade in Baturyn in 17–18 centuries

We consider the development of permanent trade in Baturyn in 17–18 centuries and its role in the economic life of the town.

Key words: Baturyn, trade, shops, auctions, tavern, storeroom.

[надійшло до редакції: 02.10.2014 р.]

УДК 94(477):737.1(321.1)

Юрій КОВАЛЕНКО
(Глухів)

Грошовий обіг на теренах давньоруського Глухова

У дослідженні давньоруського товарно-грошового обігу ключовими є наступні питання: чи існувала на території давньої Русі єдина грошово-вагова система або було кілька локальних систем; ці системи виникли під час внутрішніх торгових відносин на землях слов'ян чи були запозичені у результаті зовнішніх торгово-економічних зв'язків? Обмаль різного роду джерел, як-то письмових, археологічних і нумізматичних – головна причина, що унеможливорює надати більш повну та чітку картину товарно-грошового обігу Русі. Особливо це стосується раннього періоду існування давньоруської держави – т.зв. домонгольського періоду. Незважаючи на те, що дослідницький матеріал та джерельна база останнім часом значно поповнилися матеріалами післямонгольського часу, на думку багатьох дослідників проблема, присвячена монетам, карбованим у XIV–XV ст., є недостатньо вивченою і систематизованою. Дана робота охоплює період від кінця IX до першої половини XV ст.

Інформацію, яку можуть дати окремі монетні знахідки, з одного боку можна вважати не зовсім об'єктивною, оскільки їх випадковість сама собою не передбачає ніякої закономірності. Але ж дослідження географії всіх відомих як поодиноких знахідок монет, так і монетних скарбів після їх картографування, атрибуції та з'ясування кількісного складу дають змогу, у певному розумінні, відтворити картину давнього економічного розвитку регіону.

Грошовий обіг на території давнього Глухова та його округи як у домонгольський, так і в післямонгольський час практично ніким раніше не досліджувався. Причиною тому була обмаль наявних нумізматичних матеріалів і свідчень про знахідки монет зазначених періодів у минулі роки. Про окремі випадки виявлення візантійських монет на землях Сіверщини згадували у своїх роботах М. Сенаторський [12, с. 6], Д. Самоквасов [10, с. 8–11]. Вивченням грошового обігу на Сіверщині в золотоординський період і атрибуцією монет займалися М. Догель, В. Шугаєвський, Г. Федоров-Давидов, Г. Козубовський, Є. Іванаускас, К. Хромов, І. Хромова, З. Зразюк, В. Зайцев, В. Рябцевич, Ю. Барейша й інші. Дана робота присвячена візантійським і золотоординським монетам, знайденим на теренах Глухова та його найближчої округи*.

---

* Автор висловлює щире подяку професору, завідувачу кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка Л.М. Булаві за консультації по атрибуції нумізматичного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу.